

Т.С.Шульга *

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х рр.: НА РОЗДОРІЖЖІ МІЖ RAISON D'ÉTAT І ДЕМОКРАТИЧНИМ ІДЕАЛОМ

Висвітлюються деякі особливості політики вітчизняної націонал-демократії щодо Криму в перші роки незалежності. Продемонстровано суттєві авторитарні тенденції, котрі суперечили декларованому цими силами демократичному проекту для України. Паралельно показано громадянську, а не етнічну природу фактично відстоюваного націонал-демократами проекту авторитарної інтеграції Криму в український суспільно-державний організм.

Ключові слова: Крим, націонал-демократи, авторитаризм, демократія, інтеграція.

Від того моменту, як незалежність України стала доконаним фактом, націонал-демократичні політичні сили опинилися, принаймні частково і тимчасово, на місці того самого «імперського центру», із котрим вони боролися раніше. Оскільки їхні політичні програми передбачали створення унітарної держави як гаранта територіальної цілісності та знаряддя активної українізаційної політики (фактично – асиміляції іншокультурного населення, чи то реасиміляції, у випадку зі зросійщеними українцями), вони неминуче стикалися з проблемою забезпечення такої потрібної для цієї політики єдності й дисциплінованості владної машини, та одночасно розвитку місцевого самоврядування як необхідного елемента демократичного державного устрою. Але якщо в етнічно й мовно українських областях заходу та центру країни правоцентристи могли небезпідставно сподіватися на добровільну співпрацю центрального уряду та місцевих громад, то у зросійщених регіонах півдня і сходу необхідність створення механізмів примусу не викликала сумнівів. Особливо ж складною була ситуація на Кримському півострові, де сильний проросійський сепаратистський рух, підтримуваний значною частиною політичної еліти Росії, доповнювався глибокими етнокультурними відмінностями між цією територією та рештою України. І саме у кримському питанні виникали найбільші суперечності між програмними заходами та політичною практикою принаймні деяких націонал-демократів.

Доповідна записка групи народних депутатів (1992 р.)

13 квітня 1992 р. група народних депутатів націонал-демократичної орієнтації, що незадовго до цього відвідала Кримський півострів, у своїй доповідній записці¹ на ім'я президента Л.Кравчука та голови Верховної Ради І.Плюща запропонувала, серед іншого, такі заходи:

* Шульга Тарас Сергійович – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики

E-mail: shulhatar@ukr.net

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.67–70.

1. Доручити СБУ розглянути зв'язки «Республіканського движениа Крима» («РДК») з фірмою «Імпекс-55» і по можливості знайти незаконне фінансування².
2. Доручити аналітикам переглянути позицію районних газет Криму і фінансово підтримати ті з них, які ведуть правильну агітацію³.
3. Доручити групі наукових консультантів підготувати порівняльну таблицю з прав штатів США і земель ФРН із правами, що надаються Криму. Опублікувати цю таблицю в усіх газетах⁴.
4. Звернути увагу Українського телебачення на те, що всі передачі про Крим повинні мати хоча б одного росіянина. Бажано зняти моменти про долю татар, їхні проблеми⁵.

Іншими словами, парламентські представники програмово демократичних політичних сил пропонували політизувати діяльність правоохоронних органів та встановити державний контроль над інформаційною політикою мас-медіа. Імовірно, такі пропозиції мали (принаймні стосовно формування громадської думки) значно більше шансів на успіх у 1992 р., ніж десятиріччям пізніше, коли до цього реально дійшло (так звані «темники»⁶). Справа в тому, що 1992 р. засоби масової інформації все ще переважно належали державі (телебачення, включно з монополією на ретрансляцію іноземних каналів) або перебували у жорсткій залежності від неї (друковані ЗМІ, які тоді ще централізовано отримували папір). Таким чином, центральний уряд мав легальні повноваження змусити медіа поширювати пропагандистські матеріали й для цього не потрібно було тиснути позазаконними методами на їхніх власників чи, тим більше, самих журналістів. Утім, фактична слабкість центральної влади в 1992 р. ставила під сумнів можливість ефективного виконання рекомендацій авторів доповідної записки. Слабкість ця була пов'язана, серед іншого, з незавершеністю процесу суверенізації України, через що, наприклад, державна телетрансляційна система виступала більше ретранслятором російського телебачення, ніж рупором української пропаганди. Так само і можливість цензурувати пресу через невиділення паперу для антиурядових видань фактично не використовувалася.

Слід, однак, відзначити, що за всієї неоднозначності самої ідеї державної пропаганди, яку пропонувала вести група депутатів, зміст цього «месиджу» виглядає порівняно поміркованим. В їхньому плані телепередач не було місця сюжетам, спрямованим проти етнічних росіян, кримської автономії чи Російської Федерації. На роль «ворога» пропонувалося лише «РДК», а на роль «друга» – як татари, так і проукраїнськи налаштовані росіяни. Іншими словами, світогляд авторів записки (наскільки ми можемо визначити цей світогляд за тим, як вони бачили бажану громадську свідомість кримчан) міг бути далеким від ліберально-демократичного, але він не був також і ксенофобським. Його можна охарактеризувати як територіальний (але не етнічний) націоналізм з

² Там само. – Арк.69.

³ Там само. – Арк.70.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Aspects of the Orange Revolution. – Stuttgart, 2007. – P.155.

авторитарним ухилом. Найвідомішою попередницею такої ідеології в рамках історії української суспільно-політичної думки слід, очевидно, уважати концепцію В.Липинського, сформульовану ним у «Листах до братів-хліборобів»⁷.

Навряд чи ми можемо розглядати записку як документ громадянського націоналізму, адже пропонована її авторами державна пропаганда через буквально всі доступні ЗМІ, а тим більше використання правоохоронних органів як політичного знаряддя навряд чи поєднуються з формуванням громадянського суспільства, оскільки є засобами формування підданської політичної свідомості й відповідного їй політичного процесу. Це не значить, що авторитарні методи в політиці не поєднуються з громадянським націоналізмом у принципі – поєднуються, але лише за умови, якщо такі «авторитарні громадянські націоналісти» чітко ділять мешканців держави на повноправних членів громадянського колективу й решту, котра до нього ще не ввійшла (чи взагалі не може бути залучена, на думку творців цієї політики). Так, американський уряд часів Другої світової війни, безумовно, дотримувався політики громадянського, інклюзивного, асиміляторського націоналізму щодо всіх білих етнічних громад країни, включно з німцями та італійцями (а також, хоч і непослідовно, щодо чорношкірого населення США), але застосовував масові переслідування за етнічною ознакою щодо японської громади Сполучених Штатів, включаючи більшу частину її членів – повноправних громадян країни.

Ніяких ознак схильності до такого поділу у записці ми побачити не змогли: пропонована в ній масована пропаганда через центральні українські ЗМІ могла би розглядатися як порушення громадянських прав київських журналістів та материкової української аудиторії аж ніяк не меншою мірою, ніж кримчан. Це змушує нас порушити питання про обмежену придатність дихотомії «інклюзивний громадянський націоналізм/ексклюзивний етнічний націоналізм» для опису явищ історичної (і поточної) дійсності, оскільки виникають і тривало існують як інклюзивний негромадянський націоналізм (прикладом якого є документ, що тут розглядається), так і ексклюзивний громадянський націоналізм, такий характерний, зокрема, для урядів демократичних метрополій європейських (включно зі США) колоніальних імперій, які були одночасно слугами громадянської, часто поліетнічної нації «вдома» і панамі неповноправних підданих – у колоніях.

Нова типологія націоналізмів є особливо актуальною з огляду на специфіку історичного процесу в Україні ХХ – початку ХХІ ст., де етнічний націоналізм завжди залишався, за влучним виразом Е.Вілсона, «вірою меншості»⁸, але територіальний націоналізм, підтриманий потугою авторитарного або гібридного політичного режиму, мав значний успіх.

Готовність авторів записки використати державні спецслужби проти «РДК» виглядає блискучою ілюстрацією до переродження противників авторитарного режиму (якими вони були в 1990–1991 рр.) на ініціаторів нового авторитарного курсу після приходу (чи принаймні наближення, як у цьому випадку) до влади. Очевидно також, що в разі потрапляння у ЗМІ (кримські

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995.

⁸ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge, 1996. – P.117.

або, скажімо, російські) в 1992 р. цей документ став би блискучим аргументом саме *на користь* «РДК» та кримського сепаратизму у цілому.

Цікавими є також явні побоювання, котрі парламентарії мали щодо перетворення кримськотатарського національного руху на збройний, а також використання міжнародних контактів кримських татар (зокрема в Туреччині) проти України⁹. Ці побоювання легко зрозуміти в контексті етнічних конфліктів, що якраз розгоралися тоді на пострадянському просторі, а також уже згадуваної слабкості державної влади в Україні з її незавершеним суверенізаційним процесом. Проте ані Туреччина, ані (ще менш зацікавлені кримськотатарською проблематикою) інші іноземні держави (крім Росії) не мали на той час жодних реальних планів втручання у ситуацію на півострові. Росію ж, як і слов'янську більшість населення Криму, місцеві татари переважно сприймали як важливішого суперника (а то й ворога), ніж український уряд з його ще дуже слабким на квітень 1992 р. реальним впливом у цьому регіоні.

Автори доповідної вказували також на необхідність налагодження стосунків між центральним урядом і тими районами Криму (передусім північними), де ідея сецесії мала найменшу підтримку (судячи за результатами збору підписів на користь проведення референдуму про незалежність півострова)¹⁰. Імовірно, ми тут маємо справу зі спробою використати проти кримських сепаратистів їхню ж зброю, лякаючи сімферопольських політиків перспективою розпаду їхньої республіки. Якщо це справді було так, то автори доповідної пропонували повторити в меншому масштабі кампанію уряду СРСР 1989–1991 рр., котрій сприяв автономістським та сепаратистським рухам в їхній боротьбі з урядами союзних республік¹¹, сподіваючись унеможливити цим відокремлення від СРСР або, принаймні, послабити нові незалежні держави, якщо вони все-таки постануть. На квітень 1992 р. розвиток подій уже показав, що підтримка сепаратистів другого рівня проти сепаратистів першого рівня не допомогла зберегти єдність СРСР, але посприяла загостренню міжетнічних конфліктів у «гарячих точках» пострадянського простору. Таким чином, курс на використання північнокримських еліт проти сімферопольських сепаратистів слід уважати досить ризикованим і потенційно здатним порушити нестійкий громадянський мир на півострові. Утім, група депутатів висувала цю частину свого плану досить нерішуче, а до її втілення справа взагалі так і не дійшла.

Проект запровадження інституту адмірал-губернаторів у Криму: локальні передумови, національний інтерес і світовий контекст

У 1995 р., під час обговорення проекту Конституції України, офіційний орган Української республіканської партії (УРП) часопис «Республіканець» опублікував статтю¹², автор котрої пропонував, зокрема, організувати управління

⁹ ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.68.

¹⁰ Там само. – Арк.69.

¹¹ Закон СССР от 26 апреля 1990 г. №1457-1 «О разграничении полномочий между Союзом СССР и субъектами Федерации» // Ведомости СНД и ВС СССР. – 1990. – №19. – Ст.329.

¹² Лашко О. Порівняльний аналіз організації виконавчої влади в Україні // Республіканець. – 1995. – №12. – С.20–25.

Севастополем наступним чином: вищою посадовою особою міста мав стати призначуваний центральним урядом України адмірал-губернатор, який мав би співпрацювати з міськими радами та міськвиконкомом власне Севастополя, а також менших міст, що входили до складу Великого Севастополя, та контролювати діяльність цих органів місцевого самоврядування. Характерно, що ані регіон Великого Севастополя, ані власне місто Севастополь, ані менші міста права мати обраного лідера місцевої громади за цим проектом не отримували, а повноваження міського голови фактично віддавалися адмірал-губернаторові. Більше того, Великий Севастополь не мав би навіть виборного представницького органу, який мала б замінити виконавча рада при адмірал-губернаторі.

Декларованою метою такої своєрідної і, як побачимо далі, нетипової не тільки для України, а й для решти світу організації місцевої влади у цьому регіоні була необхідність забезпечити «справедливе поєднання загальнодержавних інтересів [...] та інтересів місцевого населення»¹³, таке необхідне з огляду на роль Севастополя як головної бази флоту. І справді, на момент виходу цієї статті, і ще більшою мірою до початку скорочення Чорноморського флоту СРСР, військово-морські сили та тісно пов'язані з ними підприємства були основним джерелом доходів і роботодавцем для міста та його мешканців. Водночас станом на 1995 р. флот в основному був не українським, а формально нерозділеним пострадянським, фактично ж – російським. Таким чином, пропонується структура управління Севастополем у межах української державної системи мала б сенс (навіть у межах небезсумнівного постулату автора статті про необхідність об'єднання цивільної влади з військовим командуванням) лише за умов ліквідації чи принаймні різкого скорочення російської військової присутності в регіоні. З іншого боку, об'єднання цивільних та військових повноважень в одній особі за фактичної переважно російської військової присутності в місті та околицях було б цілком логічним за умов російського суверенітету над Севастополем. Упадає в око той факт, що автор статті не пропонує подібне ж військово-управління для решти гарнізонних міст Криму чи всієї України, хоча розглядає також і питання організації влади на півострові та у загальнодержавному масштабі.

Таким чином, виняткові локальні передумови для запропонованої автором унікальної (в межах України) організації влади у Севастополі були відсутні. Єдиним раціональним поясненням появи такого проекту залишаються загальнонаціональні інтереси – утримання проросійського, рішучо нелояльного до української влади і наповненого російськими вояками міста у складі України виглядало значно легшим за умов: 1) концентрації влади в руках призначуваного з Києва намісника; 2) забезпечення такого намісника максимально можливою силовою підтримкою. Очевидно, що проект, опублікований у «Республіканці», відповідав обом цим умовам.

У світовій історії адміністративні одиниці, котрі називалися чи були за суттєвими фактичними ознаками адмірал-губернаторствами, таки зустрічаються, хоч і значно рідше, ніж, наприклад, генерал-губернаторства. Так, французька

¹³ Лашко О. Порівняльний аналіз... – С.25.

колонія Кохінхіна (на півдні сучасного В'єтнаму) в 1858–1879 рр. управлялася адмірал-губернаторами¹⁴, що мало своєю основною метою забезпечити єдність дій французьких військ і цивільної адміністрації у щойно завойованому краї. Характерно, що на чолі колонії стояли представники військово-морських сил, незважаючи на те, що основне навантаження при завоюванні та упокоренні, як також і окупаційній службі в ній несла французька армія (включно з частинами, набраними з місцевого населення), значні сили флоту не лише в Кохінхіні, а й в усьому Французькому Індокитаї на постійній основі не базувалися, і жодної помітної ролі у творенні морської могутності Франції ці її володіння також не відігравали. Виглядає на те, що створення саме адмірал- (а не, скажімо, генерал-) губернаторства в Кохінхіні було викликано радше суперництвом між видами збройних сил у межах цілої Французької імперії (на час завоювання Кохінхіни армійські генерали уже кілька десятиріч правили Алжиром), ніж практичними перевагами передачі управління Кохінхіною саме військовим морякам.

Адміралам мали широкі цивільно-адміністративні повноваження також і в кількох місцевостях Російської імперії, де вони виконували функції військових губернаторів – Квантунській області з центром у Порт-Артурі, Кронштадті, Миколаєві, Севастополі¹⁵. У всіх чотирьох випадках переважна більшість мешканців такої місцевості була так чи інакше пов'язана з військово-морським флотом Росії (у Миколаєві – як кораблебудівники, у решті міст – як військово-службовці, їхні родини та особи, що обслуговували перші дві категорії), а отже перебували під юрисдикцією флотського командування незалежно від адміністративно-правового статусу свого місця проживання. Так само й ті регіони Російської імперії, де існувала значна армійська присутність, очолювалися генерал-губернаторами (на Кавказі – намісниками), котрі об'єднували у своїх руках цивільну та військову владу на довіреній їм урядом території. Таким чином, адміралам з правами військових губернаторів у Росії були ланками чіткої та логічної системи державного управління. Слід через це визнати рішення імперського уряду про утворення цих чотирьох фактичних (хоча і не названих так) адмірал-губернаторств досить раціональним – принаймні раціональнішим, ніж організація французами такої адміністративної одиниці в Кохінхіні.

Схожа посада комодор-губернатора (чи то командор-губернатора) існувала в 1729–1825 рр. у британській колонії Ньюфаундленд¹⁶, але там головним завданням цього посадовця було гарантування безпеки та підтримання правопорядку серед британських рибалок у прилеглий до острова акваторії. Ще менші за розміром і нижчі за адміністративним рангом утворення існували між світовими війнами в тихоокеанських володіннях США та Японії, де офіцери флоту (як правило у званні капітана першого рангу) були не тільки місцевими військово-морськими начальниками, а й цивільними губернаторами окремих островів чи архіпелагів¹⁷.

Утім, усі описані вище приклади адмірал-губернаторств чи схожих на них

¹⁴ *Salemink O.* The Ethnography of Vietnam's Central Highlanders. – Honolulu, 2003. – P.59.

¹⁵ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – С.31–52.

¹⁶ *Bannister J.* The Rule of the Admirals. – Toronto, 2003. – P.104–140.

¹⁷ *Rottman G.* World War Two Pacific Island Guide. – Westport, 2002. – P.84–85.

утворень об'єднувало одне – цілком авторитарний характер влади. Вони існували або в колоніях західних імперій (для цілей даного порівняння Японія може вважатися частиною Заходу), або в абсолютних монархіях на кшталт Росії. Нам не вдалося знайти жодного прикладу військової адміністрації мирного часу у країні чи регіоні з демократичним політичним режимом. Це, зрештою, цілком зрозуміло: збройні сили за самою своєю природою є чи не найбільш авторитарною організацією навіть у найвільнішому суспільстві, відтак демократичні уряди звертаються до військового управління на національній (не колонізованій чи окупованій) території дуже неохоче, і то лише в моменти найглибших криз, коли саме суверенітет такого уряду над національною територією перебуває під сумнівом. Так, власті США встановили військову адміністрацію у відвоєнованих, але все ще бунтівних штатах Півдня протягом Громадянської війни 1861–1865 рр. і зберігали її в деяких із них до 1877 р., коли відомий компроміс Тілдена – Гейса призвів до поновного приєднання всього Півдня до національного «політичного організму» («body politic»). Ці процеси були тісно пов'язані – як не могло існувати повноправної виборної цивільної влади на Півдні до компромісу, коли більшість його мешканців усе ще вважала свою землю окупованою, а край перебував у стані «громадянської війни низької інтенсивності», так і не могло тривати військове правління після компромісу.

Опублікований «Республіканцем» проект організації державної влади у Великому Севастополі фактично ставив цей регіон у становище колонії, окупованої території або зони бойових дій. Нічого дивного, отже, що він не здобув якоїсь суттєвої підтримки, і автори Конституції 1996 р. обмежилися лише вказівкою у ст.140 на те, що «особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України».

На практиці ці «особливості» полягають у призначенні голови Севастопольської міської державної адміністрації (фактичного міського голови Великого Севастополя) президентом України при паралельному функціонуванні міських рад у містах, що складають цей регіон¹⁸. Єдиною реальною відмінністю від проекту «Республіканця» є цивільний статус президентського намісника у Севастополі – але ця відмінність ключова. Практика демократичних або гібридних політичних режимів знає масу прикладів цивільної постійної призначуваної адміністрації на місцях – згадаймо хоча б губернаторів індійських штатів, українських голів обласних державних адміністрацій, префектів французьких департаментів, воевод у посткомуністичній Польщі чи лордів-лейтенантів англійських графств. Така готовність демократичних суспільств (а також суспільств, у котрих існують гібридні політичні режими) схвалювати призначувану цивільну місцеву адміністрацію одночасно з тотальним несприйняттям військового управління в мирний час може виглядати непослідовно, але вона є фактом політичної свідомості. У конкретних же умовах пострадянської України збройні сили, хоч і значно популярніші за решту державних інституцій, відчували в 1990-х рр. наслідки успішної політики радянського режиму з недопущення скільки-небудь самостійної участі військових у політиці, особливо внутрішній.

¹⁸ Закон України про місто-герой Севастополь [Електронний ресурс]: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=14550&pf35401=87141>

Тоталітарна радянська політична система зуміла забезпечити надійний цивільний контроль за військовою організацією, і пострадянська Україна цю спадщину повністю зберегла. Занепад збройних сил у цей період тим більше не сприяв зростанню їх ролі в управлінні державою.

Чи був у досліджуваного тут проекту практичний управлінський сенс (до якого, власне, він і апелював)? Світова й українська практика показує, що об'єднана військово-цивільна адміністрація може бути відносно ефективною в авторитарній державі, але в демократичній політичній системі саме чітке відокремлення збройних сил від державного управління, як правило, дозволяє забезпечити ефективне функціонування як самої військової організації (котра не обтяжується невластивими їй функціями), так і держави у цілому. Оскільки ширший проект організації загальноукраїнської державної влади, запропонований у тій же статті, цілком будувався на демократичних засадах, виглядає, що мілітаризація (і авторитаризація) державного управління саме у Севастополі була б чужорідним елементом для пропонуваної автором візії України¹⁹.

Таким чином, навіть не маючи реального контролю за важелями влади, принаймні деякі українські націонал-демократи першої половини 1990-х рр. були готові не лише підтримувати, а й ініціювати проекти, спрямовані на посилення, у тому числі позаконституційними засобами, централізованої державної машини за рахунок місцевих осередків політичного контролю та громадянського суспільства у цілому. Ці авторитарні тенденції відображали як невпевненість конкретно правих політичних сил у потенціалі демократії як механізму утвердження незалежної держави, так і загалом слабкі позиції послідовно демократичних проектів в Україні того періоду.

Утім авторитаризм, навіть у партій із відносно сильним націоналістичним забарвленням (як УРП), мав мало спільного з етнічним націоналізмом чи ксенофобією. Така ситуація багато у чому пояснює міжетнічний мир в Україні 1990-х рр. на тлі важкої економічної кризи та хвилі кривавих воєн в інших політичних постсоціалістичних державах.

¹⁹ Лашко О. Порівняльний аналіз організації виконавчої влади в Україні // Республіканець. – 1995. – № 12. – С. 20–23.

The article covers some features of the Ukrainian National Democrats' Crimean policy in the early 1990s. The author shows significant authoritarian trends in this policy, contradicting the National Democrats' declared aim to consolidate democracy in Ukraine. However, it seems that their authoritarian project of the Crimea's integration into Ukraine had little to do with ethnic nationalism, being a civic phenomenon first and foremost.

Keywords: *the Crimea, national democrats, authoritarianism, democracy, integration.*

